

سیری در قباله‌های ازدواج دوره قاجار

به انگیزه گزارش بازدید از نمایشگاه فرمان‌ها در موزه ملی ملک

دکتر علی منتظمی^۱

چکیده:

قباله‌های ازدواج که یادگار پیشینیان می‌باشد هر چند ممکن است از لحاظ حقوقی ارزشی نداشته باشند ولی از آنجاییکه به خواننده کمک خواهد کرد تا با تاریخ گذشتگان، راه رسم زندگی آنان، آداب و رسوم و باورهای آنان بیشتر آشنا شود از اهمیت خاصی برخوردار است. این قباله‌ها نیز خواننده را با نوع جوامع، مشاغل آن دوران، محل سکونی و شرایط محیطی آشنا می‌کند. این اسناد با صفحه‌آرایی، تذهیب و خطوط زیبا مزین شده است. از مشخصات بارز این قباله‌ها درج و تاکید کلمه دوشیزه در آنها است. در این مقاله سعی شده است یکی از مهمترین قباله‌های دوره قاجار (قباله ازدواج امیر کبیر) معرفی گردد. این سند شامل مشخصات طرفین ازدواج و به خط نستعلیق، سطور طلا اندازی شده، کاغذ آن ترمه و دارای سه مهر و امضا شاهد می‌باشد.

محتوی میان این قباله‌ها دیده شود. تفصیل القاب و مقامات در ارتباط با مقام اجتماعی زوج و یا پدران زوجین است و گاه مشاغل آنان نیز ذکر می‌شود و این اطلاعات از دو نظر قابل استفاده است، یک از لحاظ آگاهی بر انواع مشاغل و مناسب که در بررسی قشر بندی جامعه سنتی ایران بکار می‌آید و دیگر مقایسه مشاغل پدران زوجین که گواه میزان همسانی اجتماعی در ازدواج است. ذکر محل سکونت زوجین و نیز نوع خویشاوندی میان آن دو در جامعه‌ای که همسرگزینی میان خویشان (عموزاده‌ها دائمی زاده‌ها) و تبار و اهالی محله و روستا صورت می‌گرفته است. حدود درون همسری خانوادگی یا جغرافیایی را معلوم می‌کند. در قباله‌ها بر دوشیزه بودن عروس تاکید می‌شود و در این صورت صفاتی چون مسطوره، عفیفه، عصمت پناه و مانند آن بدنبال نام زوجه ذکر می‌شود مطلب دیگر رشد و بلوغ زوجه است، کلماتی مانند، رشیده، بالغه، عاقله، حکایت از آن دارند که زن دارای رشد جسمانی و قادر به آوردن فرزند است. تعبیه صداق و میزان و چگونگی عناصر تشکیل دهنده آن قسمت مهمی از هر قباله است، بدینسان بررسی این قباله‌ها از نظر هنری، اقتصادی، جامعه‌شناسی، خانوادگی طبقات اجتماعی و مردم شناسی اهمیت پیدا می‌کند.^۲

الگوی قباله‌های (لوله‌ای) بر سنت صفحه‌آرایی و هنر کتاب سازی ایرانی بنا گذاشته شده است و عنصر ادبی و مکتوب را در وسط صفحه بالای آن جایی برای سرلوح و تذهیب اصلی در نظر می‌گیرند و لای نوشته‌ها را گاه طلا می‌اندازند و اغلب سطر بندی می‌کنند. اما قباله‌های کتابچه‌ای دقیقاً به سنت صفحات کتاب ساخته و آرایش می‌شوند و جای مهر و امضای علما و شهود را در حاشیه صفحات قرار می‌دهند. عنصر اصلی و اولیه یک قباله خطاطی است. از این رو است که سند رسمیت دارد و بقیه یعنی سرلوحه و حاشیه و تذهیب فرع بر آنند، خط این قباله‌ها به انواع خطوط مرسوم زمان است، از ثلث و رقاع و توقیع و نسخ گرفته تا شکسته و نستعلیق و تعلیق.

در تاریخ ۲۹/۴/۸۴ تعداد ۲۵ فرمان نفیس از دوران صفویه، زندیه و قاجار در موزه ملی ملک به نمایش گذارده شد. به گفته دکتر منتظمی، رئیس کتابخانه و موزه ملی، یکی از نفیس‌ترین این فرمان‌ها و اسناد عقدنامه امیر کبیر با خواهر ناصرالدین شاه عزت الدوله است که در ابعاد ۱۳۱×۹۳ سانتی متر و در سال ۱۲۲۳ ش/۱۲۶۱ ق/۱۸۴۵ م به تحریر در آمده است. وسعت و بزرگی این عقد نامه نشان می‌دهد یک عقدنامه سلطنتی است.

سایر فرمان‌ها از شاهان صفوی چون شاه عباس اول، شاه عباس ثانی، شاه صفی، شاه سلیمان و شاه سلطان حسین و دو فرمان از دوره زندیه یکی متعلق به احمد شاه درانی یا ابدالی حاکم هرات و قندهار و یک فرمان نیز متعلق به علی مراد خان زند جانشین کریم خان و چندین فرمان از شاهان قاجار چون محمد شاه و ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه در این مجموعه گردآوری شده است.

قباله‌های ازدواج دوره قاجار

قباله‌های ازدواج یا سندهای هویت خانوادگی که خاطر انگیز دوران مادر بزرگها و پدر بزرگهاست هر چند که دیگر اهمیت حقوقی خود را از دست داده‌اند، اما به خاطر تعلق به روزگاری دیگر در کنار شجره نامه‌ها و سایر اسناد خانوادگی، ارجی تازه یافته‌اند.

این قباله‌ها را نباید تنها از نظر شناخت تاریخ دودمانها مد نظر قرارداد، بلکه آگاهی‌های فراوان و سودمندی در زمینه راه و رسم زندگی و اندیشه مردم در دو قرن گذشته در آنها نهفته است، در این اسناد نیز هنرهای نویسندگی، خطاطی، نقاشی و تذهیب با باورهای دینی و سنتی و شیوه‌های معیشت در هم آمیخته‌اند. این قباله‌ها نه تنها از نظر تعلق به جوامع شهری و روستایی و ایلی جدا هستند، گروه بندی دیگر باید بر اساس تفاوت‌هایی باشد که از لحاظ شکل، ابعاد، نوع کاغذ، نوع خط، سبک خطاطی، تذهیب، طغراها و مهرها، سبک نگارش و

بعنوان نمونه می‌شود به قباله میرزا تقی خان امیر کبیر اشاره کرد که قطعاً بخت یکی از بهترین نستعلیق نویسان قرن سیزدهم هجری نوشته شده است و از لحاظ دقت و اسلوب و مهارت دست کمی از هیچ‌یک از قطعات عالی آن دوره ندارد. اما رکن دوم شکل یک قباله، تذهیب آن است. قباله‌ها گاهی بجای برخوردار شدن از تذهیب مفصل، منحصرأ تشعیر و طلا اندازی در حاشیه‌ها را داشته‌اند که قباله متعلق به میرزا تقی خان امیر کبیر نمونه‌ای کامل از این دسته است.

قباله ازدواج میرزا محمد تقی خان (امیر کبیر) با ملکزاده خانم خواهر ناصرالدین شاه

از جمله اسناد موجود در موزه ملی ملک، قباله ازدواج میرزا تقی خان امیر کبیر با خواهر ناصرالدین شاه است که با شماره... در گنجینه مخطوطات موزه نگهداری می‌شود. قباله مذکور روی یک صفحه کاغذی با حاشیه مطالا، جزء معدود یادگارهای باقی مانده از صدر اعظم بزرگ ایران است و در آن تاریخی با عنوان (۲۲ شهر ربیع الاول سنه ۱۲۶۵ هجری قمری ۱۸۴۸ میلادی) قید شده است.

مشخصات و موضوع قباله

حکم ازدواج امیر کبیر صدر اعظم ناصرالدین شاه در سن ۴۳ سالگی با ملک زاده خانم عزت الدوله در سن ۱۶ سالگی که توسط ناصرالدین شاه مهر شده است.

مهریه تنها خواهر ناصرالدین شاه از قرار ۸ هزار تومان سکه نقد اشرفی ناصرالدین شاهی ۱۸ نخودی^۲ به قرار یک تومان و یک جلد کلام الله مجید معین شده است. آیه قرآن بالای قباله ازدواج با آیه‌ای از قرآن و مهر ناصرالدین شاه با عبارت سلطان بن سلطان بن سلطان ناصرالدین شاه خلدالله ملکه مزین شده است. همچنین از معدود یادگاری‌های ایشان، قبای صدر اعظمی^۱ است که در خزانه جواهرات بانک ملی نگهداری می‌شود.

اندازه

مقیاس اندازه و بزرگی قباله‌ها نیز قابل اهمیت است این سند ازدواج بر روی کاغذی به عرض ۹۳ و طول ۱۳۱ سانتیمتری است که معمولاً در آن زمان عقدنامه‌ها به این قطعه نوشته نمی‌شده است و شاید آخرین نمونه بزرگ قباله در آن عصر ۵۸×۱۰۰ سانتی متر باشد بنابراین، این عقدنامه در این قطع بزرگ، نشان از یک عقدنامه درباری و سلطنتی دارد.

خط

اما نوع خط نستعلیق و ممتاز و عالی است که نامها با رنگهای

شجره‌ف و لاجوردی نوشته است.

متن

متن عقدنامه در ۲۵ سطر تحریر شده در میان سطور طلا اندازی شده است.

حاشیه

حاشیه سمت راست و بالا تشعیر گل‌های خطایی و اسلیمی در زمینه ساده است که با رنگهای قرمز، آبی و سبز تزئین شده است.

قسمت بالا

در قسمت بالا، ترنجی است که نام ناصرالدین شاه السلطان بن السلطان ناصرالدین شاه خلد الله ملکه به رنگ لاجوردی نوشته شده است.

جنس سند

به احتمال قوی، جنس این سند کاغذ است نوع ترمه و دست ساز آهار مهره که بر روی پارچه چسبانده شده است.

توشیح و مهرهای خواننده شده

این قباله دارای سه مهر است، یکی در بالا و دیگری در سمت چپ (بالا تر از وسط) و سومی در پایین عقدنامه است.

صورت گواهی گواهان

مهر اول: که در بالای سند است دارای این نوشته است: قدوقع النکاح المیمون کما زبر للذوام والدوله ابوالقاسم بن الحسینی بن محسن محمد الحلین

در سمت چپ و قسمت وسط این نوشته را دارد: بسم الله والحمدالله لقد وقع النکاح المبارک المیمون علی ما زبر فیه من الصداق عبده محمود بن محمد علی ۱۲۳۳

مهر سوم

در این مهر، این عبارت نوشته شده است. لا اله الا الله الملك الحق المبین عبده محمد تقی ۱۲۳۳ این قباله ازدواج علاوه بر ارزش تاریخی و ادبی آن، بمناسبت خط و ظرافتی که در عین سادگی در طرحهای تزئینی آن دیده می‌شود، از دیگر قباله‌ها مشخصات و ممتاز است.

گواهان سند ازدواج

(۱) ابوالقاسم الحسینی بن محمد الحسینی به احتمال قوی حاج میرزا ابوالقاسم خان پسر مرحوم زین العابدین امام جمعه تهران است که در سال ۱۹۰۴ درگذشت، میرزا ابوالقاسم خان پس از مرگ پدرش جانشین او شد.

او نخست با بلقیس خان و سپس با شکوه‌الدوله دختران مظفرالدین شاه ازدواج کرد و مرحوم سید زین العابدین پس از وصلت با زهرا سلطان خانم صاحب سه پسر و دو دختر شد که حاج میرزا ابوالقاسم خان ارشد آنان محسوب می‌شد. پس از درگذشت زهرا سلطان خانم، امام جمعه با ضیاءالسلطنه دختر ناصرالدین شاه عروسی کرد که همسر جدید دو پسر و دو دختر برایش دنیا آورد. حاج میرزا ابوالقاسم چنانچه معلوم است، مردی است مرتبط به دربار ناصرالدین شاه و روابط دوستانه‌ای با سفارتخانه‌ها بویژه سفارت انگلیس در تهران داشته است.^۲

(۲) محمود بن محمد علی

(۳) محمد تقی که به احتمال قوی نام و مهر داماد یعنی محمد تقی خان امیر کبیر است.

مختصری در شرح حال امیر کبیر و عزت الدوله

مسقط الرئیس میرزا تقی خان (محمد تقی) هزاوه از قراء فراهان است. او فرزند محمد قربان فراهانی و سال تولد او ۱۲۲۲ هجری قمری

است مادر او فاطمه یا فاطمه سلطان نام داشته است، امیر کبیر دو زن گرفت، همسر اولش دختر عمویش بوده که نام او را جان جان خانم ذکر کرده‌اند و از او سه فرزند یعنی یک پسر و دو دختر داشت.

وصلت امیر کبیر با خانواده سلطنتی

حسن خدمت و اتخاذ تدابیر و تصمیمات عاجل و فوری امیر کبیر در حل عقد معضلات و مشکلات مملکتی دربار ناصرالدین شاه مورد توجه خاص او قرار گرفت، تا آنکه شاه پس از چند ماه و اندی از تاریخ جلوس تاجگذاری و تفویض مقام صدارت به او تصمیم گرفت خواهر خود عزت الدوله را بحباله نکاح او درآورد.

گفته شده در ابتدا عزت الدوله به این وصلت تن در نمی‌داده، ولی بعداً به اصرار مبادر و برادر خود یعنی مهد علیا و ناصرالدین شاه به ازدواج حاضر می‌شود و بالاخره در ۲۲ ربیع الاول ۱۲۶۵ هجری قمری مراسم عقد انجام گرفت و عزت الدوله بخانه امیر درآمد. مهد علیا بدو سعی داشت که دل امیر را نسبت بخود جلب کند، اما امیر هرگز از راه بدر نمی‌رفت تا اینکه مهد علیا بخیال افتاد ملکزاده خانم دختر شانزده ساله‌اش را به امیر کبیر پنجاه و چهار ساله و یا در برخی نوشته‌ها ۴۳ ساله بدهد که با او محرم شود و از این راه هر چه می‌خواهد بکند، ولی پس از این وصلت هم ارتباط خوب نشد و کینه امیر در دل مهد علیا زیاد می‌شد.^۳ امیر کبیر در اثر سخن چینی‌های توطئه‌گران در حمام فین

کاشان در ۱۸ ربیع الاول ۱۲۶۸ مطابق با ۹ ژانویه ۱۸۵۲ میلادی به قتل می‌رسد، امیر کبیر از عزت الدوله صاحب دو فرزند می‌شود و عزت الدوله در ربیع الاول ۱۳۲۳ در هفتاد و چند سالگی در می‌گذرد.

متن اصلی قبالة ازدواج امیر کبیر

الحمد لله الذی احتجب مختدرات سراق

عظمه عن أبصار الأوهام و تسترت ستائر حرم کبریائه عن أنظار الأفهام تفرد عن المخلوقات بوحدت ذاته و تنزهه عن الموجودات ببدایع صفاته جعل لكم الأزواج من النساء و خلق منک الزوجین الذکر و الأنثی ثم بعث ملوک و الأقبال و ایندهم بالرجال و الأبطال و جعلهم خلائف الأرض و رفع بعضهم فوق بعض صاعی که قطرات آب از سحاب آورد و نطفه ناچیز از اصلا ب آن را لؤلؤ لالا کند و این را صورت سرو بالا سبحان الله عما یصفون و درود فراوان بر روان سرور کاینات و سالار موجودات سید الخاقین المبعوث علی الثقلین ابوالقاسم محمد که واسطه آفرینش و رابطه دانش و بینش است والسلام علی نورالله الذی قهر به بواسق الظلم و أظهر به آثار الحدوث من أطوار القدم الشهاب الثاقب و مظهر العجایب سیف الله المنتضی علی المرتضی و علی آله الکرام و أصحابه العظام ماهیت النسائم و رنت الحمائم اما بعد چون مشیت قادر بیهمتا متعلق بازواج امهات و آبا گشته و بحکم تنزیل و فرقان و حدیث و برهان مناکحات را مایه ایتلاف فرمود و اخلاف را جانشین اسلاف امتثالاً بما وقع فی التنزیل و اقتفاء الماورد فی الحدیث در این اوان فرخنده و زمان پاینده که

نحوس از مطالع بیرون و اوتاد بسعادت مشحون بود زهره در بیت الشرف مسرور و مشتری بنظر سعادت منظور باقتضای رأی خدیو دادگر خورشید جهان آرای سپهر خلافت گوهر یکتای دریای شرافت هوالملک الذی سیفه و عزمه لایمناز آیتها امضی رایه و سهمه لایدری آیتها أصوب عزت الوجوه بحضرتة و شخصت العیون تلقاء شوکتة فیمطر یوم الجود من کفته الندی و یقطر یوم البأس من سیفه الدم افتخار تاج و نگین اعتضاد دولت و دین ابوالسیف و الظفر ابدالله ایام دولته معاقده صحیحه واقع شد فیما بین جناب جلالت نصاب شوکت و ابهت انتساب من تحیرت الأوهام لدی جلاله و ولهت العقول عند خیاله یجل صغار الأمر فی عین غیره و تصغر فی عینیه منه العظام قواماً للدوله و الاقبال نظاماً للشوکه و الاجلال الأتابک الأعظم امیر الامراء الافخم میرزا محمدتقی خان امیر نظام سپاه منصوره ایران و کفیل مهام قاطبه اهل اسلام و ایمان دام الله بقائه و یگانه گوهر درج شهریاری و تابنده اختر برج تاجداری پرورده مهد سلطنت و اقبال تربیت یافته حجر حشمت و اجلال دره الصدف سلطنت و شمس القلاده خلافت پرده نشین سراق عزت مهر سپهر عظمت مستوره عذرا و ستر کبری نواب ملکزاده خانم دامت شوکتها و اقبالها بمبلغ معین القدر هشت هزار تومان نقد اشرافی ناصرالدین شاهی هجده نخودی بقرار یک تومان و یکجلد کلام الله معین و صیغه مناکحه مشتمله بر ایجاب و قبول و محتویه برضای طرفین کما هو المقرر فی الشرع جاری شد مبارک و میمون و خجسته و همایون باد و کان ذلک فی بیست و دوم شهر ربیع الاول سنه ۱۲۶۵.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پی‌نوشتها:

۱. مقاله حاضر توسط دکتر علی منتظمی، رئیس کتابخانه و موزه ملی ملک، پیرو بازدید جمعی از همکاران بخش اسناد و موزه کتابخانه شماره یک مجلس شورای اسلامی جهت چاپ در ویژه نامه اسناد در اختیار کتابخانه مجلس قرار گرفت. از همکاری صمیمانه ایشان و دیگر همکارانشان سپاسگزاریم.
۲. جمشید بهنام، قبالة های ازدواج سده های سیزدهم و چهاردهم هجری قمری در موزه نگارستان (تهران)، صص ۶-۷.
۳. هر بیست و چهار نخود مساوی یک مثقال است.
۴. جورج پرسی چرچیل، فرهنگ رجال قاجار، ترجمه و تألیف غلامحسین میرزا صالح (تهران: زرین، ۱۳۶۹)، صص ۲۵.
۵. حسین مکی، زندگاین میرزا تقی خان امیر کبیر (تهران: انتشارات ایران، ۱۳۶۴)، صص ۱۴۱.

